

An investigation into the discontinuity of Quranic stories based on the dating of the surahs

Zahra Kalbasi

Assistant Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Isfahan University, Isfahan, Iran. E-mail: Z.kalbasi@theo.ui.ac.ir

Article info.	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received 24 June, 2024 Received in revised form 10 October, 2024 Accepted 10 November, 2024 Published online 23 September 2025 Keywords: Stories of the Quran, Stories of the prophets, Dating, Reconstruction of the revelation settings, Prophethood of Moses, Surah Al-Ma'idah, Surh Al-Ankabut	The reason for the scattering of long stories of the prophets in different surahs as well as the short and scattered references to different stories in many surahs on the other hand, is always a question for the audience of the Quran. Even though the Prophet's audience is familiar with the stories mentioned in the Qur'an, it has not raised new and unprecedented issues. Yet, the continuous narration of a story similar to the one narrated in Surah Yusuf is more attractive and fluent for the audience, whether the readers are aware of that story or not. In this research, an attempt has been made to provide a new analysis of the lessons hidden in the story fragments scattered in different surahs by using the dating method. For this purpose, two models are used. The first is the long story of Prophet Moses in Meccan and Madani surahs, and the second is the stories narrated in Ankabut surah, which are reread according to the date of revelation of the surahs and their relation with the requirements. The socio-politics of the Prophet's time is investigated too. In the following, the mutual influence of stories in estimating the dating of a surah is investigated and, as a model, the role of four stories in Surah al-Ma'idah in determining the time of revelation of that surah is tested.
Cite this article: Kalbasi Ashtari, Z. (2025). An investigation into the discontinuity of Quranic stories based on the dating of the surahs. <i>Journal of Ketab-e Qayyem</i>, 15(2), 21-39. http://doi.org/10.30512/kq.2024.21565.3913	
	© The author(s). Publisher: Meybod University. DOI: http://doi.org/10.30512/kq.2024.21565.3913

Extended Abstract

Introduction

When examining the stories of prominent divine prophets in the Quran, one of the questionable points is the extreme dispersion of these stories indifferent surahs in such a way that the stories seem to be like a puzzle piece by piece, and each piece is placed in a surah as if the audience, in order to understand from the beginning to the end of each story, must extract these scattered pieces of the puzzle, find their chronological order, and put them together. This disconnection is so great that even surahs such as Noah, Abraham, Hood, and Yunus, which are named after these prophets, only mention part of their life stories and do not fully recount the lives of the mentioned prophets. Even a prophet like Moses, who is the most frequently repeated story in the Quran, is not narrated in a concentrated manner in one or a few limited chapters or according to the sequence of events, but it is faced with a scattering of serious narrations and sometimes repeated narrations of some parts.

Methodology

This research seeks to achieve new answers about the reason of these discontinuities by applying the dating method. In the first step, it is necessary to examine how much historical information the people of Hejaz had about the stories of the Quran? Were they hearing the names of these prophets and the events of their era for the first time, and did they have to wait for years for the gradual completion of the surahs to fully understand these stories, or was the telling of these stories a review of the previous knowledge of the people of Hejaz with a specific purpose.

In the second step, in two different patterns of stories, one of which is repetitive and long and the second of which is short, this dispersion is examined from the perspective of the dating of the suras. The aim of this study is to discover the possible mutual relationship between dating and Quranic stories.

Findings

A search of pre-Islamic sources indicates that the people of Hijaz, before the revelation of the Quran, were generally familiar with the stories of all the prophets whose lives are narrated in the Quran. Of course, it is natural that, in the Quran, some common mistakes about the prophets were corrected or some details of the stories of the prophets were narrated for the first time in the Quran (See Al-Imran: 3:44, Hood 11:49, Joseph 12:102).

The general familiarity of the people of the Prophet's era with the stories of previous prophets also is attributed to two sources. First, the stories of some prophets such as Adam, Noah, Abraham, Lot, Moses, David, Solomon, Joseph, Jonah, and Job, which were previously mentioned in the Torah, and the stories of Jesus and his mother, and of Zechariah and John, which were mentioned in the Gospel and are still relevant today. The basis of the interaction that the people of the peninsula had with the People of the Book, both Jews and Christians, in both Mecca and Medina, was their knowledge of the stories of these prophets.

Second, prophets such as Hud, Salih, Lot, Ishmael, and Abraham lived in Arabia in the centuries before the advent of Islam, and the people of the Prophet's time were familiar with these messengers, both through the remnants of their time and through the stories that their predecessors narrated from them. Consequently, given the familiarity of the people of the Hijaz with all the Quranic stories, one should try to discover a new reason for the disjointed and

sometimes repeated references to the stories of the previous prophets, which seems to be the method of dating the surahs.

The purpose of dating is to determine the time period of the revelation of the surahs –and verses of the Quran. By relying on the dating method and reflecting on the long and often repeated story of Prophet Moses, it is possible to understand that all the paragraphs of this story, which describe the childhood of Prophet Moses and the widespread oppression of Pharaoh, the mission, the return to Egypt and the uprising against Pharaoh and various struggles with the rule of the tyrant until finally Prophet Moses and his companions migrated in a strange way, are narrated only in the Meccan surah, where Muslims also faced the tyrants of Quraysh, and these stories were, on the one hand, a concrete model for the continuation of the uprising of Muslims and a source of stability for their hearts, and on the other hand, they had a warning aspect for the polytheists of Quraysh. However, during the Medinan period, there was never any reference to the story of Prophet Moses in the pre-Hijrah period, and all the stories focused on the mistakes of the Children of Israel during the period of liberation from Pharaoh and the attempt to form a state, which again is a source of lesson and warning for Muslims who have established an Islamic state in Medina.

Based on the dating method, Surah Al-Ankabut can also be analyzed as an example with a brief reference to the story of the four prophets. This surah was revealed on the eve of the Prophet Muhammad's migration and, in line with the emphatic command to migrate and the promise of blessing in the event of migration, it refers to the stories of the prophets who all achieved victory when they migrated in the way of God despite all the difficulties.

Conclusion

Based on what has been stated, a new approach can be reached by the dating method regarding the reason for the discontinuity of the Quranic stories. Thus, considering the time when each Surah was revealed and the requirements of the messages of the Quran, in order to stabilize the hearts of the Prophet and the believers and warn the enemies including the polytheists and the People of the Book, a suitable story was narrated. Stories that everyone was aware of beforehand and, at each time, according to the need, only a part of them was revealed.

Going a step further, this relationship between Quranic stories and the dating of the surahs can be considered two-way. In the sense that not only does a more accurate knowledge of the dating of the surahs help to understand why the stories of that surah are referred to, but also in cases where the dating of a surah is ambiguous or fluctuates between several possibilities, the commonality of the stories of that surah, if any, help to determine the date of a given surah along with other pieces of evidence.

جستاری پیرامون گسستگی داستان‌های قرآنی با تکیه بر تاریخ‌گذاری سوره‌ها

زهرا کلباسی

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: Z.kalbasi@theo.ui.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۰۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱	هدف: چرایی پراکندگی داستان‌های طولانی پیامبران در سوره‌های مختلف از یک سو و اشاره‌های کوتاه و پراکنده به داستان‌های مختلف در بسیاری از سوره‌ها از سوی دیگر، همواره برای مخاطبان قرآن پرسش برانگیز است؛ زیرا اگرچه مخاطبان پیامبر، پیش از نزول وحی از طریق ارتباط با اهل کتاب و زندگی در عربستان که زیستگاه برخی از پیامبران الهی بوده، با داستان‌های مطرح در قرآن آشنا بودند و خداوند به منظور عبرت‌آموزی به قطعات داستانی مختلف اشاره نموده و قصه‌های نوین و بی‌سابقه‌ای مطرح نکرده است؛ ولی همچنان نقل پیوسته یک داستان شبیه آنچه در سوره یوسف نقل شده، برای مخاطبان - اعم از آنکه از آن داستان مطلع باشند یا نباشند - جذاب‌تر و روان‌تر است. روش پژوهش: این پژوهش بر آن است تا با کاربری روش تاریخ‌گذاری، به پاسخ‌هایی نوین درباره حکمت گسستگی‌های داستان‌های قرآنی دست یابد. از این رو، با دو الگوی متفاوت، داستان‌هایی که یکی پر تکرار و طولانی است و دومی داستان‌هایی کوتاه و اشاره‌ای که به صورت پیوسته در یک سوره نقل شده و هر کدام به فراز کوتاهی از زندگی یک پیامبر اشاره کرده، با روش تاریخ‌گذاری مورد بررسی قرار می‌گیرد. هدف از این بررسی کشف رابطه احتمالی متقابل تاریخ‌گذاری و قصه‌های قرآنی است. یافته‌ها: با توجه به اینکه براساس گزارش منابع اسلامی و پیشاسلامی آشنایی مردمان حجاز با داستان‌های قرآنی قبل از نزول قرآن حتمی است، هدف از نزول هر فقره داستان، کمک به هدف هر سوره است. هدف هر سوره نیز متناسب با اقتضائات زمان نزول آن سوره (که پیامبر در کدام مرحله از دعوت خویش بوده است)، تعیین می‌شود. نتیجه‌گیری: با توجه به اینکه داستان‌های قرآنی با توجه به تاریخ نزول هر سوره نازل شده و با کشف تاریخ‌گذاری یک سوره می‌توان به هدف از نزول داستان‌های آن سوره دست یافت؛ می‌توان با برقراری یک رابطه متقابل، در سوره‌هایی که تاریخ نزول آنها مبهم است، از وجه مشترک داستان‌های آن سوره، در صورت وجود، به عنوان یک قرینه برای تاریخ‌گذاری سوره استفاده کرد.

استناد: کلباسی، زهرا. (۱۴۰۳). جستاری پیرامون گسستگی داستان‌های قرآنی با تکیه بر تاریخ‌گذاری سوره‌ها. کتاب قیم، ۱۵ (۲)، ۳۳-۳۹.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.21565.3913>

© نویسنده

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

به هنگام بررسی داستان پیامبران برجسته الهی در قرآن، یکی از نکات سؤال برانگیز، پراکندگی شدید این داستان‌ها در سوره‌های مختلف است؛ به گونه‌ای که ظاهراً داستان‌ها شبیه یک پازل قطعه‌قطعه شده‌اند و هر قطعه در سوره‌ای جا گرفته است؛ گویا مخاطب برای فهم ابتدا تا انتهای هر داستان، می‌بایست این قطعات به هم ریخته پازل را استخراج کند، ترتیب زمانی آنها را بیابد و کنار هم قرار دهد. این رویداد در داستان پیامبران بسیاری همچون حضرات نوح، ابراهیم، موسی، عیسی و مریم، زکریا، هود، صالح، لوط، داوود و سلیمان، یونس، ایوب و شعیب (علیهم السلام) رخ داده است. قابل تأمل اینکه برخی از قطعات داستانی زندگی یک نبی، در سوره‌های مختلف با یکدیگر هم پوشانی‌ها و تکرارهایی هم دارند (برای نمونه، ر.ک: داستان حضرت شعیب در سوره اعراف: ۷/ ۸۵-۹۳ و هود: ۱۱/ ۹۵-۸۴ و شعراء: ۲۶/ ۱۷۷-۱۹۰) و برخی به یک برهه از زندگی یک رسول از زوایای مختلف پرداخته و هربار جزئیات متفاوتی از آن حادثه را بیان کرده‌اند (برای نمونه، ر.ک: داستان بعثت حضرت موسی در سوره طه: ۲۰/ ۹-۴۶ و نمل: ۲۷/ ۷-۱۴ و قصص: ۲۸/ ۳۶-۲۹). این در حالی است که برخلاف داستان سرگذشت پیامبران فوق، داستان حضرت یعقوب و یوسف و برادرانش از ابتدا تا انتها به طور منسجم در سوره یوسف نقل شده است که الگوی شاخص قرآن در روایتگری یک داستان و به تعبیر خود قرآن، بهترین داستان است (یوسف: ۱۲/ ۳) که طبعاً جذابیت این شیوه نقل یک پارچه داستان بر کسی پوشیده نیست. در نتیجه، اولین سؤالی که به ذهن متبادر می‌شود، این است که چرا خداوند فهم سرگذشت پیامبران پیشین را مبهم و پیچیده بیان کرده است که برای کشف هر داستان می‌بایست در سوره‌های متعددی جستجو کرد؟ به عبارت دیگر، چرا خداوند در همه موارد، از الگوی روایتی داستان حضرت یوسف پیروی نکرده و هر پیامبری سوره‌ای به نام خود ندارد که در آن، تمام سرگذشتش یک جا بیان شده باشد. جالب اینکه حتی سوره‌هایی همچون نوح، ابراهیم، هود و یونس که به اسم برخی پیامبران است، تنها به قسمتی از داستان زندگی آن پیامبر اشاره کرده و سرگذشت آنان را به طور کامل نقل نکرده است. چنانکه برای پیامبری همچون حضرت موسی که پرتکرارترین داستان قرآنی را به خود اختصاص داده است، حتی سوره‌ای به نام موسی نامگذاری نشده است. اگرچه درباره نامگذاری سوره قرآن، اندیشمندان دیدگاه‌های مختلفی دارند و گروهی این نامگذاری را توقیفی و عده‌ای اجتهادی می‌دانند (ر.ک: جوان آراسته، ۱۳۸۰، صص ۱۱۳-۱۱۴) و برخی نیز با دلایل گوناگون، سعی در اثبات توقیفی بودن نامگذاری سوره قرآن داشته‌اند (خامه‌گر، ۱۳۸۶، صص ۱۳۱-۱۳۵).

این سؤال را به گونه‌ای دیگر نیز می‌توان مطرح کرد که با توجه به اینکه قرآن کریم از سوی خداوندی حکیم نازل شده است، مبنای انتخاب هر قطعه داستانی برای هر سوره چه بوده است؟ این سؤال به دو شکل جزئی‌تر مطرح می‌شود: نخست اینکه مبنای تقسیم یک داستان بلند و جایگذاری هر قطعه آن در هر سوره چه بوده است؟ به طور مثال، داستان حضرت موسی که در ۲۷ سوره نقل شده و به قطعات مختلف تقسیم گردیده، براساس چه مبنایی، فلان قطعه در سوره «الف» آمده است؟ دوم اینکه مبنای انتخاب چند قطعه کوتاه از داستان پیامبران مختلف برای یک سوره چه بوده است؟ آیا بین این قطعات داستانی، وجه مشترکی وجود داشته و آنها با محور سوره در ارتباط بوده‌اند؟ به عنوان نمونه، چرا بخشی از داستان حضرت نوح و ابراهیم و لوط در سوره عنکبوت ذکر شده است؛ اما داستان حضرت عیسی و ایوب و... در این سوره نازل نشده است؟

این پژوهش در پی سؤالات فوق بر آن است تا با کاربست روش تاریخ‌گذاری، به پاسخ‌هایی نوین درباره حکمت این جایگزینی‌ها دست یابد. از این‌رو در گام اول، وضعیت اطلاعات تاریخی مردمان حجاز درباره داستان‌های قرآن ارزیابی می‌شود. سپس در گام دوم، روش تاریخ‌گذاری به صورت گذرا مطرح می‌شود. در سومین گام، کاربست این روش بر دو الگوی متفاوت داستانی ارزیابی خواهد شد. در گام چهارم نیز، رابطه متقابل تاریخ‌گذاری و قصص قرآنی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲. شناخت مردمان عصر نزول از داستان‌های قرآنی

پیش از ورود به بحث اصلی، جستجو درباره میزان شناخت مردمان عصر نزول قرآن از داستان‌هایی که آیات وحی درباره آن سخن می‌گویند، حائز اهمیت است. آیا مردم حجاز که مخاطبان اولیه نزول قرآن بودند، از داستان پیامبران فوق بی اطلاع بوده و برای نخستین بار سرگذشت هریک از آنان را از زبان قرآن می‌شنیدند و برای فهم داستان یک نبی لازم بوده سال‌ها منتظر بمانند تا داستان او به تدریج در سوره مختلف مکی و مدنی نازل شود یا این داستان‌ها، سرگذشت‌های آشنایی برای مخاطبان بوده است که خداوند با یادآوری معهودات ذهنی آنان، سعی در عبرت‌گیری و هدایت ایشان داشته است؟

جستجو در منابع پیشااسلامی حاکی از این است که مردم حجاز پیش از نزول قرآن، به طور کلی با داستان تمامی پیامبرانی که در قرآن سرگذشت آنان بیان شده است، آشنا بوده‌اند. البته طبیعی است که در قرآن، برخی اشتباهات رایج درباره پیامبران اصلاح شده یا برخی جزئیات داستان پیامبران برای نخستین بار در قرآن نقل شده باشد. برای مورد نخست، مقایسه جایگاه رفیع و عصمت پیامبرانی همچون آدم، نوح، لوط و ابراهیم در قرآن و موقعیت آلوده به گناه آنان در داستان‌های تورات راهگشاست. برای مورد دوم، به چندین آیه قرآن می‌توان مراجعه نمود که ضمن بیان برخی جزئیات داستان‌های مختلف، از جمله ماجراهایی از حضرت نوح، حضرت یوسف و حضرت مریم تصریح شده که اینها اخبار غیبی است که از سوی خداوند بر پیامبر نازل می‌شود و پیش از آن، پیامبر و مردمانش از این وقایع بی اطلاع بودند (ر.ک: آل عمران: ۴۴/۳، هود: ۴۹/۱۱، یوسف: ۱۲/۱۰۲).

اما آشنایی کلی مردم عصر پیامبر با داستان‌های پیامبران پیشین، به دو مبدأ بازمی‌گردد: نخست، داستان برخی پیامبران همچون آدم، نوح، ابراهیم، لوط، موسی، داوود، سلیمان، یوسف، یونس و ایوب که پیشتر در تورات و داستان حضرت عیسی و مادرش و حضرت زکریا و یحیی که در انجیل نقل شده و بر اساس تعاملی که مردم شبه جزیره با اهل کتاب، اعم از یهودی و مسیحی در هر دو بوم مکه و مدینه داشته‌اند، از داستان این پیامبران آگاهی یافته بودند. نکته قابل توجه نیز، نزول اغلب داستان‌های پیامبران بنی اسرائیل در سوره‌های مکی است که امروزه بنابر شواهد گوناگون قرآنی و تاریخی، مسلم شده است که پیامبر اکرم (ص) و مسلمانان، نه تنها در مدینه، بلکه در مکه نیز با اهل کتاب ساکن مکه یا اهل کتاب دیگر کشورها که برای تجارت یا سایر امور به مکه سفر می‌کرده‌اند، پیوسته در تعامل بوده‌اند و بدین وسیله در همان بوم مکه، از این داستان‌ها مطلع بودند (دروژه، بی تا، صص ۳۲۷-۳۵۰؛ احمدنژاد و کلباسی، ۱۳۹۶، صص ۱۹-۳۵؛ آقادوستی، ۱۴۰۳، صص ۲-۴). کتاب‌های عهدین نیز زیرساختشان بر اساس داستان‌های پیامبران است؛ به طوری که عهدین شبیه کتاب تاریخ زندگی انبیاست که در خلال آن، نقاط قوت و ضعف عملکرد اقوام و دستورات الهی در هر حادثه‌ای بیان شده است. طبیعتاً، بخش مهم علم عالمان اهل کتاب نیز به مطالب داستانی کتاب‌های عهدین بازمی‌گشته است که حجازیان از آنان یاد می‌گرفته‌اند؛ چنانکه چندین آیه در سوره‌های مکی به جایگاه علمی اهل کتاب در میان مردم تصریح کرده و از مخاطبان خواسته تا صحت ادعاهای قرآن را از اهل کتاب که عالمان حجاز به شمار می‌روند، جویا شوند (یونس: ۹۴/۱۰؛ اسراء: ۱۷/۱۰۱؛ شعراء: ۱۹۷/۲۶).

دوم پیامبرانی همچون حضرت هود، صالح، لوط، اسماعیل و حضرت ابراهیم که در قرن‌های پیش از ظهور اسلام در عربستان می‌زیستند و مردم عصر پیامبر با این رسولان، هم به واسطه بقایای باقیمانده از دوران آنان و هم به واسطه داستان‌هایی که پیشینیان سینه به سینه از ایشان نقل می‌کردند، آشنا بودند. در میان پیامبران این گروه، مردم حجاز با یاد حضرت ابراهیم و اسماعیل، بر حسب آنکه

کعبه را بنا نهاده و به واسطه حضور ایشان در این سرزمین، مکه قابل سکونت شده بود (بقره: ۱۲۵-۱۳۱، ابراهیم: ۱۴/۳۵-۴۱)، آشنایی فراوانی داشتند.

قوم ثمود و پیامبرشان صالح که پیش از حضرت ابراهیم می‌زیستند (طبری، ۱۳۵۲، ص ۲۱۶) و منطقه مورد سکونت آنان که قرآن از آن به «حجر» یاد کرده، در حدود ۳۴۷ کیلومتری شمال مدینه و مابین حجاز و شام واقع شده است (بتنونی، بی‌تا، ص ۳۲۷). این منطقه در راه حاجیان شامی (حسام السلطنه، ۱۳۷۴، ص ۸۹) و سفر تابستانی مردم حجاز به شام قرار داشته (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۴۰۷) و پیامبر نیز، در هنگام جنگ تبوک از این منطقه عبور کرده است (بکری، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۴۲۷).

قوم عاد و پیامبرشان حضرت هود، بنابر گزارش مورخان متقدم و یافته‌های معاصر باستان‌شناسان، در جنوب عربستان در سرزمینی میان یمن، عمان و حضرموت زندگی می‌کرده‌اند که پس از نزول عذاب، سرزمین آباد آنان به منطقه‌ای شنی و بیابانی تبدیل شد که در قرآن با نام «احقاف» و در تقسیمات جغرافیایی عربستان، با عنوان بیابان «ربع الخالی» از آن یاد شده است (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۸۸، صص ۳۰۹-۳۱۰؛ دولتی، جمالی و قاسمی، ۱۳۹۳، سراسر مقاله). علاوه بر اکتشافات تاریخی، در قرآن، هم بر نزدیکی محل زندگی قوم عاد به مکه و هم بر قابل مشاهده بودن بقایای خانه‌های این قوم عذاب شده، تصریح شده است؛ به گونه‌ای که مردم شبه جزیره آن را می‌توانند ببینند و بدین سان از آنان دعوت شده است که به طور جدی از آنان عبرت بگیرند (قصص: ۵۸/۲۸؛ عنکبوت: ۳۸/۲۹؛ احقاف: ۲۵-۲۷/۴۶). چنانکه مفسران ذیل این آیات، بر این نکته تصریح کرده‌اند که مردم شبه جزیره در سفرهای تجاری که به سمت جنوب عربستان می‌رفتند از کنار بقایای قوم عاد عبور می‌کردند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۴۰۷؛ بغدادی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۳۸۰؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۶، ص ۶۱).

حضرت لوط نیز، در دوره‌ای به سوی «مؤتفکات» که شامل چندین شهر در ساحل «بحر المیت»، واقع در اردن امروزی بوده، عزیمت کرده و به تبلیغ در میان قومش پرداخته است که با پیروی نکردن آنان، عاقبت عذاب الهی فرود آمد و شهرهایشان زیرورو شد و به همین جهت در قرآن، به آنها «مؤتفکات» گفته شده است (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۸۸، صص ۱۶۹-۱۷۵). در آیات قرآن، با توجه به عبور شب و روز مردم شبه جزیره از کنار آثار ویرانه قوم لوط، مردم به عبرت‌گیری از آنان فراخوانده شده‌اند (صافات: ۳۷/۱۳۸). با توجه به موقعیت مکانی قوم لوط، مردم حجاز به هنگام سفرهای تجاری به شام، از کنار زیستگاه نابودشده قوم لوط عبور می‌کردند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۴۰۷). در نتیجه، مردمان معاصر نزول قرآن از داستان‌های قرآنی آگاه بودند و برای شنیدن و دنبال کردن فقرات مختلف آنها منتظر نزول وحی نبودند، بلکه به منظور عبرت‌گیری از فرجام مشرکان و اثرپذیری بیشتر از دعوت توحیدی پیامبر، آیاتی درباره سرگذشت پیشینیانی که عرب‌ها با آنان آشنا بودند، نازل می‌شده است. از این رو، طبعاً نیازی نبوده که داستان‌های پیامبران پیشین، از ابتدا تا انتها به طور پیوسته در یک سوره بیان شود، بلکه یادآوری مکرر آنها و اشاره مناسب و هدفمند به مقاطع مختلف داستان هر پیامبر در راستای عبرت‌آموزی، تأثیر به مراتب بیشتری بر مخاطبان داشته است. به همین علت، باید درصدد کشف پیوند معنایی داستان‌های هر سوره با محور آن سوره و اقتضائات زمان نزول آن برآمد.

۳. تاریخ‌گذاری سوره‌های قرآن

تاریخ‌گذاری بر سه رکن اصلی «تعریف»، «مبانی» و «روش‌های مرسوم کشف آن» استوار است. این بخش به معرفی تاریخ‌گذاری به عنوان ابزار پاسخ به پرسش‌های بالا می‌پردازد و در هر بخش توضیحات مختصر بیان خواهد شد.

۱-۳. چستی تاریخ‌گذاری قرآن

تاریخ‌گذاری دانشی است که مراتب زمانی حوادث را بررسی و تعیین می‌کند. افزوده شدن این واژه به قرآن، نمایانگر اصطلاحی علوم قرآنی است که مراد از آن، تعیین مقطع زمانی نزول سوره‌ها و آیات قرآن است (بهجت پور، ۱۳۹۲، ص ۱۶۴). ریشه این بحث به تعیین مکی و مدنی سوره‌ها بازمی‌گردد که از قرن نخست هجری مطرح شد؛ اما بالطبع، هر قدر تاریخ‌گذاری دقیق‌تر شود و به مرحله تعیین سال و ماه نزول فقرات وحی برسد، بازسازی فضای نزول سوره‌ها، امکان‌پذیرتر و دستاوردهای تاریخی-تفسیری توجه به تاریخ‌گذاری مهم‌تر خواهد بود.

۲-۳. مبانی مفروض در تاریخ‌گذاری

تلاش برای تعیین تاریخ‌گذاری سوره‌های قرآن مستلزم پذیرفتن مبانی متعددی است که هریک قابل بررسی مستقل است و در این مقاله صرفاً از این مبانی به شرح ذیل یاد می‌شود:

(الف) تمام قرآن در زمان حیات پیامبر به صورت وحیانی نازل شده است؛

(ب) قرآن هیچ‌گاه تا به امروز دچار تحریف نشده است؛

(ج) نزول قرآن تدریجی بوده (نکونام، ۱۳۸۰، صص ۵۳-۵۶) و در هر مرتبه از نزول، میزان نزول آیات اندک و به تبع آن، تعداد دفعات نزول وحی بسیار بوده است؛

(د) زبان قرآن عرفی بوده (نکونام، ۱۳۸۰، صص ۵۷-۶۷) و گفتاری است و با توجه به اقتضائات و مصادیق عصر نزول قرآن، آیات مختلف نازل شده است (نکونام، ۱۳۸۰، صص ۶۷-۸۰)؛

(ه) قرآن نزول پیوسته داشته است. نزول پیوسته سوره‌ها یا چینش طبیعی آیات در سوره‌ها، به معنای نزول پشت سر هم آیات یک سوره (عموماً به صورت تدریجی و منقطع) از ابتدا تا انتهاست؛ بدون آنکه آیتی از دیگر سور در میان آیات آن نازل شده و پیوستگی آنها را گسسته باشد. این تعریف در مقابل نزول گسسته آیات در سوره‌هاست که سوره‌ها به شکل پراکنده و متداخل با هم نازل شده باشند. در صورتی که نزول سوره‌ها گسسته باشد، تنها می‌توان برخی آیات را تاریخ‌گذاری کرد؛ اما در صورت پیوسته بودن نزول سوره‌ها، با کشف حتمی زمان نزول یک آیه در هر سوره می‌توان به زمان نزول کل سوره در حوالی نزول همان آیه پی برد (کلباسی، ۱۳۹۷، سراسر اثر).

۳-۳. روش‌های تاریخ‌گذاری

از روش‌های گوناگونی در تخمین تاریخ نزول سوره‌ها استفاده می‌شود که به تناسب مکی یا مدنی بودن سور، میزان کارکرد برخی روش‌ها متفاوت است. رایج‌ترین روش‌ها استفاده از آیات زمان‌دار سوره‌ها، سیاق درونی سوره‌ها، سیره نبوی، روایات ترتیب نزول و مکی و مدنی، شأن‌نزول‌ها و فهرست‌های اجتهادی محققان است. در این مقاله، برای تاریخ‌گذاری چندین سوره منتخب، از این روش‌ها استفاده شده است که در ادامه بیان خواهد شد.

۴. کاربرت تاریخ‌گذاری در تحلیل گسستگی داستان‌های قرآنی

کارکرد روش تاریخ‌گذاری در تبیین حکمت گسستگی داستان‌های قرآنی را با ارائه دو الگوی متفاوت می‌توان ارزیابی کرد: نخست، یک داستان بلند قرآن را که در قالب تکه‌های مختلف نزول یافته است، در نظر گرفت و آن را در سیر نزول قرآن بررسی نمود و با تکیه بر تاریخ‌گذاری سوره‌ها، درصدد کشف چرایی قرارگرفتن هر قطعه در هر سوره برآمد. دوم، می‌توان سوره‌ای را در نظر گرفت و داستان‌های کوتاه نازل‌شده در آن را که هر کدام قطعه‌ای از یک داستان بلند هستند، با تکیه بر تاریخ‌گذاری همان سوره تحلیل نمود که چه حکمتی در پس کنار هم قرارگرفتن این قطعات داستانی در یک سوره وجود دارد. در ادامه، هر دو الگو با ارائه مثال ارزیابی می‌شوند.

۴-۱. الگوی نخست / بررسی یک داستان پرتکرار

در این الگو داستان حضرت موسی را می‌توان انتخاب کرد که در ۲۸ سوره قرآن به ماجرای پر فراز و نشیب حیات این پیامبر خدا از بدو تولد تا آستانه رحلت اشاره شده است. بر اساس روایت ترتیب نزول منقول از ابن عباس، سوره مکی که به داستان حضرت موسی پرداخته‌اند، شامل سوره فجر، قمر، فرقان، مریم، طه، شعراء، نمل، قصص، اسراء، یونس، هود، صافات، غافر، زخرف، دخان، ذاریات، کهف، ابراهیم، انبیا، اعراف، مؤمنون، نازعات، عنکبوت و سوره مدنی که به این داستان اشاره کرده‌اند، شامل سوره بقره، نساء، احزاب، صف و مائده است (ر.ک: طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، صص ۶۱۲-۶۱۳). قابل توجه اینکه در لیست فوق از سوره‌هایی مانند انعام و... که فقط به نام حضرت موسی به عنوان یکی از رسولان الهی اشاره کرده‌اند، نام برده نشده است و همه سوره مذکور، دربردارنده داستانی از این پیامبر الهی هستند.

با تأمل در مضامین داستان حضرت موسی در سوره‌های مکی می‌توان آنها را به چند بخش تقسیم نمود: ۱. داستان‌های حضرت موسی از بدو تولد تا رشد در دربار فرعون؛ ۲. اتفاقاتی که موجب فرار او از مصر و آشنایی با شعیب نبی شد؛ ۳. بعثت او به پیامبری و بازگشت دوباره به مصر؛ ۴. درگیری‌های طولانی مدت او با فرعون و تلاش برای هدایت مردم که ماجرای ساحران دربار فرعون و ایمان آوردن آنها به حضرت موسی، یکی از نمونه‌های درگیری او با مشرکان زمان خود بود و ۵. زمانی که حضرت موسی برای رهایی از آزار طاقت‌فرسای فرعون موظف به هجرت از مصر می‌شود و آن هجرت با همه دشواری‌ها و خطرات مهیب موجب نابودی فرعون و نجات حضرت موسی و پیروانش می‌شود. قابل توجه اینکه هیچ آیه‌ای با چنین مضامینی در سوره‌های مدنی فرود نیامده است.

گویا این داستان‌ها، زمانی کاربرد داشته است که مسلمانان اندک و مهجور، همچون امت حضرت موسی که با فرعون می‌جنگیدند که قدرت، ثروت و اعتبار دینی را یکجا گرد آورده بود و ادعای خدایی داشت (نازعات: ۲۴/۷۹)، در تقابل با قریشیانی بودند که به واسطه برگزاری آیین حج در مکه، ادعای اهل حرم بودن داشتند و در دینداری خود را برترین قبیله حجاز می‌دانستند (ر.ک: واحدی، ۱۴۱۱، صص ۱۶۰-۱۶۱؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۲۰۸ و ج ۶، ص ۸۰؛ ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۰۷) و قدرت برتر حجاز شمرده می‌شدند.

وجه اشتراک دیگر این داستان‌ها با موقعیت مسلمانان مکه، در شکل دعوت پیامبران آنهاست. پیامبر اسلام همانند حضرت موسی، با ایجاد بیداری دینی در جامعه، در یک فرایند تدریجی تک به تک مردم را به آیین توحیدی جذب می‌نمود و با تمام توان، از نهاد نوپای مسلمانان در برابر انواع آزار قریشیان مشرک، اعم از تهدید، تطمیع، شکنجه، محاصره، اتهام‌زنی، تهدید به قتل، اخراج از مکه و... محافظت می‌کرد که اقدام به هجرت به حبشه و سپس، مدینه و اتخاذ تدابیری ویژه برای سپری کردن دوران سه ساله حصر در شعب ابی طالب، نمونه‌های شاخص آن است؛ چنانکه حضرت موسی با همه مکرهای فرعون که تلاش می‌کرد تا حضرت موسی و هارون را دشمن دین و دنیای مردم مصر معرفی کند، هوشمندانه مقابله می‌کرد و با ایجاد آگاهی، مردم را به توحید سوق می‌داد (طه: ۲۸).

۴۷-۷۸/۲۰؛ شعراء: ۲۶/۱۰-۶۶؛ غافر: ۴۰/۵۴-۲۳) و از جمع مؤمنان در برابر مشرکان تا حدّ توان محافظت می‌نمود؛ تا حدّی که آنان را در محلّه‌ای واحد گردآورده بود و خانه‌هایشان را روبه‌روی هم ساخته بود (یونس: ۱۰/۸۳-۹۰؛ شعراء: ۲۶/۶۱-۶۳). از این‌رو با نزول این داستان‌ها، پیامبر و مسلمانان در عین حال که با هم‌ذات‌پنداری با حضرت موسی و پیروان او قوت قلب می‌گرفتند، از روند دعوت دینی حضرت موسی و تلاش‌های او الگوبرداری نیز می‌کردند؛ چنانکه حتی شیوه نجات نهایی حضرت موسی که با هجرتی سخت و اعجازگونه همراه بود، ذهن مسلمانان را برای مهاجرت - علی‌رغم همه دشواری‌ها و سکونت در مکانی غیر از مکه - آماده می‌کرد. متقابلاً مشرکان مکه نیز با شنیدن این آیات داستانی، ترس از نابودشدنی همچون فرعون را در وجود خود احساس می‌کردند.

در نقطه مقابل آیات داستانی حضرت موسی در سوره‌های مکی، زمانی که مسلمانان هجرت نمودند و از شرایط دوران قیام عبور کردند و در موقعیت تشکیل حکومت اسلامی قرار گرفتند، دیگر داستان‌های دوران قیام حضرت موسی برای آنان نقل نشد؛ زیرا کارکردش تمام شده بود و منطبق بر نیاز روز مسلمانان نبود. به همین دلیل در دوران مدینه، داستان‌های حضرت موسی بسیار کمتر بیان شده است و همان موارد نیز، متمرکز بر آسیب‌های اخلاقی و اعتقادی است که موحدان یهودی را به سمت نافرمانی‌های متعدد از حضرت موسی و در نتیجه، شکست در تشکیل دولت مستقل دینی و ورود به «ارض موعود» سوق داد، مسائلی که اقتضای روز مسلمانان و عبرت‌آموز برای ایشان بوده است. البته لازم به ذکر است، در برخی سوره مکی، آیاتی به بیان نافرمانی‌های یهودیان از حضرت موسی پس از هجرت و به ویژه، انحراف‌های اعتقادی آنان پرداخته است که در سوره مدنی هم ادامه یافته است؛ ولی آیات پیش از هجرت حضرت موسی، هرگز در سوره مدنی ذکر نشده است. از این‌الگو می‌توان چنین استنباط کرد که آسیب‌شناسی جامعه مؤمنان و ارزیابی مکرر اعتقادات آنان در هر زمانی مهم است؛ حتی زمانی که مؤمنان در اقلیت باشند و نهادی نوپا به شمار روند. با توجه به اینکه تاریخ نزول سوره‌های مدنی بسیار روشن‌تر از سوره‌های مکی است، در فقرات داستانی حضرت موسی در سوره مدنی، می‌توان تأمل بیشتری داشت. با این حال، به سبب گستردگی مباحث، مجالی برای بررسی همه سوره‌های مدنی هم نیست. از این‌رو، دو سوره بقره و مائده که گسترده‌تر از سایر سوره‌های مدنی به داستان حضرت موسی پرداخته‌اند، بررسی می‌شود.

در سوره بقره که نخستین سوره مدنی است (ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۳۵؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۶۶؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۱۹۹)، حدود ۱۰۰ آیه به یهودیان اختصاص یافته است که بخشی بیانگر نافرمانی‌های آنان از حضرت موسی، پس از غرق‌شدن فرعون (بقره: ۴۹-۷۴) و برخی خطاها و ظلم‌های آنان در دوران رسول خاتم است، گویی این سوره درصدد اثبات آن است که اگر یهودیان مدینه، علی‌رغم شناخت کاملی که از پیامبر اسلام دارند (بقره: ۱۴۶/۲) و انتظاری که برای ظهور او و غلبه بر مشرکان زمانشان داشتند (بقره: ۸۹/۲)، اولین کافران به او هستند (بقره: ۴۱/۲)، زمینه عصیانگری‌شان به دوران حضرت موسی بازمی‌گردد و خطاهایی که از آن دوران به آن مبتلا شده‌اند (بقره: ۷۴-۴۸/۲). این آسیب‌شناسی از سویی برای مسلمانانی که خود گروه جدید موحدان هستند و درصدد تشکیل دولت اسلامی در مدینه برآمده‌اند، عبرت‌آموز است که بدانند هجرت از مکه آخرین قدم آنان نبوده است؛ بلکه همچنان برای سعادت‌مندی، مسیر پر فراز و نشیبی دارند و از سوی دیگر، برای یهودیان مایه تنبّه و رسوایی است. شاید برخی یهودیان به اشتباهات خود پی برده و هدایت یابند و هیمنه برخی دیگر از آنان که همواره خود را اهل کتاب و هدایت‌یافته می‌خواندند (بقره: ۷۸-۸۰ و ۹۴-۹۸ و ۱۱۱-۱۱۳)، اما اینک در صف مقدم مبارزه با پیامبر موعود ایستادند، نزد دیگر مردم مدینه و حجاز شکسته شود.

آخرین فقره داستان حضرت موسی در کلام الهی در سوره مائده (آخرین سوره قرآن) نازل شده است. (کلباسی و احمدنژاد، ۱۳۹۴، سراسر مقاله). آخرین داستان این پیامبر اولوالعزم از جایی شروع می‌شود که حضرت موسی، نعمت‌های بی‌شمار پروردگار به یهودیان را یادآوری می‌کند و از قومش می‌خواهد که کفار ساکن در سرزمین مقدس را اخراج کنند و در آن ساکن شوند و نافرمانی نکنند که سخت زیان می‌بینند؛ اما قومش سرپیچی کرده و اصرار داشتند تا زمانی که قوم مشرک [با معجزه‌ای] خودشان از این سرزمین بیرون نروند، وارد ارض مقدس نخواهند شد. اصرار حضرت موسی به جنگ با کفار، سرانجام به مرحله‌ای می‌رسد که یهودیان می‌گویند، تو و برادرت هارون به جنگ کفار بروید و هر وقت آنان را اخراج کردید، ما را برای ورود به شهر فرا بخوانید. حضرت موسی که از نافرمانی‌های مکرر قومش به ستوه آمد، به خداوند شکوه می‌کند که جز برادرش کسی همراه او نیست و از پروردگار می‌خواهد که بین او قومش جدایی افکند. خداوند نیز قوم حضرت موسی را به سبب فسق و نافرمانی‌شان، به چهل سال سرگردانی در بیابان مجازات می‌کند (مائده: ۵/ ۲۰-۲۶). بنابر گزارش تورات، فوت حضرت موسی نیز در همین دوران آوارگی بنی اسرائیل بوده است (کتاب مقدس: سفر تثئیه: ۳۴).

در نهایت، این تلخ‌ترین پایان برای داستان طولانی و پرفراز و نشیب حضرت موسی در قرآن است. پیامبری که دشواری‌های عجیب و ابتلائات مکرری را پیروزمندانه پشت سر نهاد، در پایان به سبب فسق امتش، مأیوسانه از آنان جدا شد و یهودیان که نخستین امت موحد بودند، این چنین در درگاه الهی مردود شدند. این فقره داستانی، زمانی که در بافت سوره مائده - که در ایام حجة الوداع سال دهم هجری و اندکی پیش از درگذشت پیامبر نازل شده است - بازخوانی شود، نشان می‌دهد از سویی، یهودیان در عصر پیامبر خاتم نیز، در عین حال که اهل کتاب هستند، اما مغضوب درگاه الهی شدند؛ چنانکه آیات متعدد سوره مائده نیز با ادبیاتی تند و صریح به نقد آنان پرداخته و از انحراف‌هایشان سخن گفته (مائده: ۵/ ۱۲-۱۹ و ۴۳-۵۱ و ۵۷-۸۶) و حتی آنان را در دشمنی با مسلمانان، هم‌طراز با مشرکان قرار داده است (مائده: ۵/ ۸۲). از سویی، این پایان نامیمون برای گروه بزرگ موحدان پیشین، برای مسلمانان عبرت‌آموز بوده است که پس از دریافت نعمت‌ها، پیروزی‌ها و یاری‌های مکرر خداوند، مبدا با نافرمانی از پیامبرشان، گمراه و بدعاقبت شوند. وقتی این هشدار در سیر تاریخی سال دهم و یازدهم هجری بازخوانی شود، سوگمنده است که مسلمانان هرگز از این هشدار متنبه نشدند و با وجود اصرار پیامبر و حتی لعن صریح او به متخلفان، از همراهی با لشگر اسامه سرباز زدند و به قدری در حرکت به سوی شام تعلل کردند که پیامبر درگذشت (ابن ابی الحدید، ۱۳۷۵، ج ۳، صص ۱۸۸-۱۸۹) و با بهانه اینکه پیامبر به سبب بیماری متوهم شده است، مانع از آخرین وصیت او شدند (طبری، ۱۳۵۲، ج ۳، صص ۱۹۲-۱۹۳). علی‌رغم بیعت چند هزار نفره در عید غدیر، سقیفه را رقم زدند و اندکی پس از رحلت رسول خدا، تنها دخترش را که پیامبر، عظیم‌ترین سخنان را در فضیلت او بیان کرده بود، در راه طمع به خلافت به شهادت رساندند (ر.ک: جوینی، ۱۳۹۸، ج ۲، صص ۳۴-۳۵؛ شهرستانی، ۱۴۲۷، ج ۱، ص ۶۱؛ عبدالمقصود، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۱۰۹؛ حدادپور جهرمی، ۱۳۹۵، صص ۲۸-۳۷) و اینگونه بود که بزرگترین فتنه جهان اسلام رقم خورد.

۴-۲. الگوی دوم / بررسی داستان‌های یک سوره

در این الگو، سوره عنکبوت با سه داستان کوتاه بررسی می‌شود. نخستین فقره داستانی این سوره، به ماجرای حضرت نوح از نقطه‌ای ورود کرده است که پس از ۹۵۰ سال دعوت حضرت نوح، عاقبت او و اندک مؤمنان قومش، به واسطه سوارشدن بر کشتی و عزیمت به نقطه‌ای دیگر، نجات یافتند و مشرکان غرق شدند (عنکبوت: ۲۹/ ۱۴-۱۵).

دومین فقره داستانی که بلندترین داستان این سوره هم هست، به حضرت ابراهیم اختصاص یافته است که پس از تلاش فراوان برای هدایت قوم مشرکش، عاقبت قومش او را به قتل یا سوزاندن تهدید کردند که خداوند او را از آتش نجات داد و او از آن دیار هجرت

کرد. پس از هجرت حضرت ابراهیم، خداوند حضرت اسحاق و یعقوب و سایر برکات دنیایی را به وی ارزانی داشت (عنکبوت: ۲۹/۱۶-۲۷). در آیه ۲۶ این سوره، پس از ماجرای نجات حضرت ابراهیم از آتش، ایمان آوردن حضرت لوط به او بیان شده است و گفتار حضرت ابراهیم که فرمود: من به سوی خداوند هجرت می‌کنم، در تورات اولاً، بر خویشاوندی این دو پیامبر تصریح دارد و ثانیاً، از همراهی حضرت لوط با حضرت ابراهیم در این هجرت سخن به میان آمده است (تورات، سفر پیدایش: ۱۱-۱۴).

سومین داستان به حضرت لوط پرداخته است که چگونه قومش آلوده به گناه بودند و در برابر دعوت او اصرار می‌کردند که اگر حقیقتاً پیامبر است، عذاب بر آنان نازل کند و سرانجام، فرشتگان عذاب فرود آمدند و با هجرت حضرت لوط و خانواده‌اش جز همسر کافرش، آنان را با عذاب آسمانی نابود ساخت (عنکبوت: ۲۸/۳۵-۲۹).

پس از این سه داستان، از چهار قوم شعیب در مدائن، ثمود و عاد و فرعون و وزیرش هامان و قارون که مستکبران دوران حضرت موسی بودند، یاد شده است که همگی با یکی از چهار نوع عذاب زلزله، سیل، صیحه آسمانی و طوفان همراه با سنگ‌ریزه عذاب شدند. پس از این داستان‌ها، به صراحت، مشرکان مکه تهدید شدند که علی‌رغم تمسخرهای ایشان، عذاب الهی قطعی است و در زمان مقرر سراغ آنان هم خواهد آمد (عنکبوت: ۲۹/۴۱-۵۵). درباره این اشارات داستانی کوتاه، این نکته قابل توجه است که عذاب بر هر چهار گروه مشرکان ذکر شده، پس از خروج مؤمنین از آن سرزمین‌ها فرارسیده است (ر.ک: اعراف: ۷/۸۸-۹۱؛ هود: ۱۱/۶۶-۶۷؛ شعراء: ۲۶/۶۵-۶۶ و ۱۷۳-۱۷۰) که پیش از نزول سوره عنکبوت، خداوند در دیگر سوره‌های مکی، به تفصیل سرگذشت آنان و غریبالگری نهایی مؤمنان پیش از عذاب را بیان نموده است. در نتیجه، هر سه داستان کوتاه و حتی اشارات به سرگذشت اقوام پیشین، یک نقطه اشتراک مهم دارند و آن عبارت است از اینکه پیامبران و باورمندان به آنان، زمانی به رهایی از ستم مشرکان دست یافتند که از سرزمینشان هجرت کردند. به دیگر عبارت، هجرت، با وجود دشواری‌های فراوانش، نقطه سرآغاز گشایش‌های مهم برای بسیاری از مؤمنان پیشین بوده است. در نتیجه می‌توان گفت، محور و هدف این سوره هجرت بوده است و به تبع آن، سوره عنکبوت زمانی نازل شد که دغدغه نخست جامعه مسلمانان و پیامبر، مسئله چگونگی هجرت به مدینه بوده است. این برداشت از روایت‌های کوتاه داستانی این سوره با سایر قرائن تاریخ‌گذاری آن نیز مطابقت دارد.

چنانکه سوره عنکبوت با هشدار به مسلمانان که قطعاً در معرض آزمایش و فتنه قرار می‌گیرند تا مؤمن و منافق آنان از هم شناخته شده و سست‌ایمانان عذاب شوند (عنکبوت: ۲۹/۱-۱۱)، آغاز شده است که از سویی، مهمترین سختی دوران مکه، همین مسئله هجرت بود (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۰، ص ۱۲۷) و آن را برخی در دشواری هم‌طراز با جهاد معرفی کرده‌اند (بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۱۸۸؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۰، ص ۱۳۰؛ دروزه، ۱۳۸۳، ج ۵، ص ۴۶۵)؛ زیرا مسلمانان ناگزیر باید مسکن، شغل، وسایل معیشتی، حتی گاهی خانواده خود را - اگر کافر بودند یا قادر و یا مایل به هجرت نبودند - رها می‌کردند و به بیابانی که مشرکان برای قتل و اسارت آنان کمین کرده بودند، پا می‌نهادند (عاملی، بی‌تا، ج ۳، صص ۳۵۰-۳۵۲) و به شهری می‌رفتند که نمی‌دانستند چگونه قرار است در بافت متفاوت آن - که برخلاف مکیان، تاجرپیشه نبوده و اهل زراعت و صنعتگری بودند - دوباره از نوزندگی را بسازند و کسب روزی نمایند و بعد از مهاجرت، چه بر سر بازماندگان آنان در مکه خواهد آمد.

از سوی دیگر، مسئله نفاق قطعاً در مکه رخ داده و طبعاً در اواخر این دوران نیز، بروز کرده است؛ زیرا از طرفی برخلاف سال‌های نخست که مسلمانان انگشت‌شمار بودند، در سال‌های آخر، جمعیتی داشتند که برخی از آنان منافقان بودند و از طرفی در گذر زمان، مسلمانان در برابر ظلم بی‌شمار مشرکان مکه مقاومت کرده و گسترش یافته بودند که برخی آینده را از آن مسلمانان می‌دیدند و اسلام

آورده بودند؛ اما از طرفی، همچنان با مشرکان پیوند داشته و به سبب فشار آنان در معرض ارتداد قرار گرفته بودند (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۰، صص ۱۴۰-۱۴۱؛ دروزه، ۱۳۸۳، ج ۵، صص ۴۷۰-۴۷۳؛ صادقی، ۱۳۶۵، ج ۲۳، ص ۲۹؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، صص ۱۵۸-۱۵۹؛ فضل الله، ۱۴۱۹، ج ۱۸، ص ۲۳). بنابراین، سورة عنکبوت که منافقان را سرزنش کرده است (عنکبوت: ۱۰-۱۱)، طبعاً در اواخر مکه نازل شده است.

آیات پایانی سورة عنکبوت نیز، از وسیع بودن زمین الهی برای سکونت سخن گفته و به مؤمنان وعده داده است که در صورت هجرت، روزی آنان تأمین خواهد شد و بهشت نیز، خانه آخرت آنان خواهد بود (عنکبوت: ۲۹/۵۶-۶۹). این آیات که در امتداد آیات نخست و داستان‌های سوره نازل شده است، بصراحت درصدد تهییج مسلمانان به هجرت به مدینه است و در پایان دوران مکه نازل شده است و به مؤمنان تأکید می‌کند که در راه ثبات عقیده، اگر لازم باشد، باید هجرت نمود، فارغ از هر محرک بیرونی، چه عرق به خانواده باشد و چه فشار مشرکان (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، صص ۱۴۵-۱۴۶).

افزون بر سیاق سوره، جایگاه این سوره در تمامی روایات ترتیب نزول، گواه آن است که در پایان دوران مکه نازل شده است (ر.ک: بهجت‌پور، ۱۳۹۲، ص ۳۳۴). در نتیجه، با توجه به تاریخ‌گذاری سورة عنکبوت، همه داستان‌واره‌های این سوره، به وضوح بنابر اقتضانات زمان نزول سوره که مسئله هجرت مسلمانان به مدینه بوده، انتخاب شده و این محور مشترک را دنبال کرده است (کلباسی و احمدنژاد، ۱۳۹۷، سراسر مقاله).

از مجموع دو الگوی بیان‌ده روشن است که به هر میزان تاریخ‌گذاری سوره‌ها دقیق‌تر باشد، بهتر می‌توان ارتباط میان مضامین سوره‌ها با اقتضانات زمان نزولش و از جمله پیوند معنادار بین داستان‌ها با فضای نزول آن سوره را فهمید و در بستر تاریخ، گسستگی روایت‌های داستانی قرآن را با نگاهی جدید تحلیل کرد.

۵. بررسی نقش داستان‌ها در کشف تاریخ‌گذاری هر سوره

پس از روشن شدن نقش تاریخ‌گذاری در تحلیل گسستگی داستان‌های قرآنی، این سؤال قابل طرح است که آیا تنها تاریخ‌گذاری بر فهم داستان‌ها مؤثر است یا این رابطه می‌تواند دو سویه باشد؟ به این معنا که آیا می‌توان در سوره‌های متعددی که اطلاعی فراتر از مکی و مدنی بودن آنها در دست نیست و هنوز تاریخ‌گذاری نشده‌اند، از داستان‌ها به عنوان یک قرینه برای کشف زمان نزول سوره استفاده کرد؟ البته چنانکه گذشت، تاریخ‌گذاری براساس یک قرینه بیان نمی‌شود و مجموعه‌ای از قرائن قابل اعتماد برای بیان تاریخ نزول یک سوره نیاز است؛ اما سؤال این پژوهش این است که آیا می‌توان در کنار قرائنی مانند سیاق سوره، آیات زمان‌دار، روایات ترتیب نزول، سبب نزول‌ها، روایات مکی و مدنی و گزارش‌های تاریخی، از وجه مشترک میان داستان‌های یک سوره نیز به عنوان قرینه‌ای برای کشف تاریخ‌گذاری سوره استفاده کرد؟

به نظر می‌رسد، براساس دو الگوی ارائه شده، دو پاسخ مستقل به این سؤال باید داد. براساس یافته‌های فعلی این پژوهش، در الگوی نخست که بررسی داستان‌های پرتکرار در سوره‌های مختلف است، از تطبیق مضامین داستان با شرایط جامعه مسلمانان می‌توان به مکی یا مدنی بودن سوره‌ها دست یافت. این یافته به خصوص درباره سوره‌هایی که مکی یا مدنی بودن آنها محل اختلاف است، اهمیت فراوانی دارد. شاید بر اساس دقت در سیر مضامین این داستان‌ها، بتوان تقدیم و تأخر ترتیب سوره‌های مکی یا مدنی داستان‌ها را هم حدس زد.

اما در الگوی دوم که متمرکز بر داستان‌های یک سوره است، از مضمون مشترک داستان‌ها می‌توان به عنوان قرینه‌ای برای فهم فضای نزول سوره و به تبع آن، تاریخ‌گذاری سوره استفاده کرد. این ایده را با یک مثال می‌توان دنبال کرد. در مباحث پیشین، از سورة مائده به

عنوان آخرین سوره نازل‌شده قرآن نام برده شد و داستان حضرت موسی در آن تحلیل شد؛ ولی درباره سوره مائده سه دیدگاه رقیب نیز وجود دارد:

نخست دیدگاه مفسرانی که نزول این سوره را از سال پنجم تا اوایل سال هشتم هجری و قبل از فتح مکه بیان کرده‌اند (دروزه، ۱۳۸۳، ج ۹، ص ۵). مستند موافقان این تاریخ‌گذاری، ابتدای آیه دوم سوره مائده است که درباره ورود مشرکان به مکه رویکرد تسامح‌کارانه دارد که از نظر این مفسران، چنین شیوه برخوردی، مناسب پیش از فتح مکه و غلبه مسلمانان بر مسجد الحرام است. دومین مستند آنان، آیات متعدد سوره مائده است که درباره تعامل با یهودیان سخن گفته است که از نظر آنان، این آیات طبعاً مربوط به پیش از اخراج آخرین گروه قدرتمند یهودیان از مدینه پس از جنگ احزاب در پایان سال پنجم هجری است (دروزه، ۱۳۸۳، ج ۹، صص ۹-۱۰).

البته، این دیدگاه در تحلیل آیه دوم سوره مائده با اشکالات جدی همراه است؛ چنانکه قرائن فراوانی در آیه نشانگر آن است که اتفاقاً این آیه در زمان قدرت‌گیری مسلمانان و درباره تعامل آنان با مشرکان غیرحربی نازل شده است و نه در دوره ضعف مسلمانان پیش از فتح مکه (کلباسی و احمدنژاد، ۱۳۹۸، صص ۲۱۵-۲۴۶). چنانکه گزارش‌های تاریخی نیز حاکی از این است که یهودیان مدینه، منحصر به سه گروه بنی قینقاع، بنی نضیر و بنی قریظه نبودند و تا حدود بیست قبیله یهودی در مدینه می‌زیسته‌اند. البته این سه گروه، قدرتمندترین یهودیان مدینه بودند که به سبب خیانت‌هایشان از این شهر اخراج شدند (ابن هشام، بی‌تا، ج ۱، صص ۵۰۳-۵۰۴؛ ابن خلدون، ۱۴۰۸، ج ۲، صص ۳۴۳-۳۴۴؛ عارف کشفی، ۱۳۹۵، صص ۱۸۳-۱۸۵؛ کلباسی، ۱۳۹۷، صص ۱۷۳-۱۷۷)؛ ولی مابقی یهودیان تا زمان خلافت عمر در مدینه به صورت نسبتاً مسالمت‌آمیز و بدون درگیری نظامی با مسلمانان زندگی می‌کردند (ر.ک: واقدی، ۱۳۶۹، صص ۴۸۴-۵۲۲؛ ابن خلدون، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۴۶۷؛ احمدنژاد و کلباسی، ۱۳۹۷، صص ۱۹۳-۲۰۲ و ۳۳۹-۳۴۶). بنابراین، نزول آیاتی درباره اهل کتاب در آخرین سوره قرآن، بدون اشکال است.

برخی مفسران تاریخ نزول سوره مائده در سال ششم هجری و پس از صلح حدیبیه را تاریخ قطعی (جابری، ۲۰۱۰، ج ۳، ص ۳۵۵) و برخی در حدّ یک احتمال مطرح کرده‌اند (ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۱۴۳؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۶، ص ۳۰؛ عبده و رضا، ۱۹۹۰، ج ۶، ص ۹۶) که آن را می‌توان دومین دیدگاه پیرامون تاریخ‌گذاری سوره مائده به شمار آورد.

سومین دیدگاه درباره نزول سوره مائده، دیدگاه مفسرانی است که به تبع روایت ترتیب نزول ابن عباس که سوره توبه را بعد از سوره مائده جایگذاری کرده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، صص ۶۱۲-۶۱۳)، قائل به نزول این سوره پیش از سوره توبه شده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۴۱؛ فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۱۵، ص ۵۲۱؛ ملاحویش، ۱۳۸۲، ج ۶، ص ۳۹۹؛ معرفت، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۳۷). این نظریه به برخی متقدمان همچون عثمان، قتاده، مجاهد (طوسی، بی‌تا، ج ۵، ص ۱۶۷) و زید بن ثابت نیز منسوب شده است (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۱۰، ص ۵). با توجه به اینکه سوره توبه ناظر به جنگ تبوک که در ماه رجب سال نهم هجری رخ داده، نازل شده است؛ بسیاری بر نزول سوره توبه در سال نهم هجری تصریح کرده‌اند (واقدی، ۱۳۶۹، صص ۷۷۸-۷۸۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۳۱۸؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۱۰، ص ۷). به همین جهت، ادعای نزول سوره مائده قبل از سوره توبه بدین معناست که سوره مائده در سال هشتم هجری فرود آمده است.

دیدگاه چهارم نیز که پیش‌تر بیان شد، آخرین بودن سوره مائده است که از یک سو سیاق سوره مؤید آن است و از سوی دیگر، روایات فراوانی با مضامین مختلف از جمله نزول این سوره در ایام حجة الوداع (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۶، ص ۳۰؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰،

ج ۵، ص ۶) یا نزول این سوره چند ماه پیش از وفات پیامبر اکرم (بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۲۱۴) یا ناسخ بودن آیات این سوره بر سایر آیات قرآن و منسوخ نبودن هیچ آیه از این سوره (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۸۸؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۲۳۱) یا ابدی بودن احکام این سوره (ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۴، ص ۵؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۸۸؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۲؛ بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۴۳۰)، همگی بر «آخر ما نزل» بودن سوره مائده تصریح کرده است. بسیاری از متقدمان و مفسران نیز سوره مائده را آخرین سوره قرآن دانسته‌اند که در ایام حجة الوداع تا واپسین روزهای حیات پیامبر نازل شده است (احمدنژاد و کلباسی، ۱۳۹۸، صص ۱۹-۸۰).

حال اگر تصور کنیم، قرائن آخرین بودن سوره مائده بر دیگر قرائن غلبه نداشت و با سه نظریه مختلف درباره تاریخ نزول سوره مائده مواجه بودیم، پاره‌های داستانی این سوره مؤید کدام دیدگاه در تاریخ‌گذاری سوره مائده بود؟ سوره مائده چهار روایت داستانی دارد که به شرح ذیل است:

داستان نخست که پیشتر بیان شد، درباره واپسین ماجرای حضرت موسی و قوم اوست که از جنگیدن برای ورود به «أرض مقدس» با وجود همه یاری‌ها و نعمت‌های بی‌نظیری که خداوند بر آنان فرو فرستاده بود، امتناع کردند و حضرت موسی مأیوسانه از خداوند خواست تا میان او و قومش جدایی افکند و خداوند نیز امت موحد حضرت موسی را به چهل سال سرگردانی در بیابان مجازات کرد (مائده: ۲۰/۵-۲۶).

داستان دوم درباره هابیل و قابیل فرزندان حضرت آدم است که هابیل با تقوا بود و به سبب تقوا نزد خداوند محبوب بود؛ اما قابیل به او حسادت ورزید و عاقبت به واسطه این حسادت، دست به برادرکشی زد و حق را پایمال ساخت. البته که این حسادت راه به جایی نبرد و حذف حق موجب تقرب او نشد؛ بلکه نزد خداوند، کشتن یک بی‌گناه معادل کشتن همه و نجات یک انسان معادل حیات همگان محسوب شده و چنین بر ارزش و ضرورت رعایت حق دیگران تأکید شده است (مائده: ۲۷/۵-۳۲).

داستان سوم درباره حواریون است که از حضرت عیسی درخواست می‌کنند خداوند برای آنان غذای بهشتی بفرستد تا ایمان و یقینشان افزایش یابد. حضرت عیسی این درخواست را مطرح می‌کند تا این نعمت به عنوان عید و نشانه‌ای الهی برای همه مسیحیان باشد. خداوند این درخواست را اجابت نموده و مائده آسمانی بر آنان فرو فرستاده و این لطف را به منزله اتمام نعمت بر این گروه بزرگ موحدان اعلام می‌کند که اگر پس از آن دچار کفر شوند، به مجازاتی بی‌نظیر مبتلا خواهند شد (مائده: ۱۱۲-۱۱۵).

داستان چهارم گفتگوی خداوند با حضرت عیسی به عنوان پیامبر دومین گروه بزرگ موحدان در روز قیامت را که در آینده محقق خواهد شد، نقل کرده است. بر اساس این گفتگو، خداوند از حضرت مسیح می‌پرسد: آیا تو به مردم گفتی من و مادرم را به جای پروردگار یکتا معبود قرار دهی و حضرت عیسی به شدت از این سخن و کرده قومش تبری می‌جوید و می‌فرماید: پروردگار! تو به نفس من آگاهی و اگر چنین گفته بودم، قطعاً می‌دانستی و تو آگاه به همه نهان‌ها هستی. حضرت عیسی ادامه می‌دهد که من مردم را فقط به سوی عبادت خدای یگانه‌ای که پروردگار من و آنان بود، سوق دادم و تا زمانی که زنده بودم بر مسیر دینداری آنان محافظت نمودم؛ اما این انحرافات، پس از مرگ من رخ داده است که خود بدان آگاه هستی. در پایان نیز حضرت مسیح می‌فرماید: پروردگار! اگر این مسیحیان منحرف را عذاب کنی، بندگان تو هستند و بر این مسئله مُحَق هستی و اگر از آنان درگذری، توانمندی با حکمت هستی؛ اما خداوند در پاسخ به این درخواست می‌فرماید: امروز تنها کسانی که در دینداری خود صداقت داشتند و در مسیر درستی حرکت کردند، پاداش می‌گیرند و به بهشت ابدی وارد می‌شوند و خداوند از آنان راضی و آنان نیز از خداوند خوشنود می‌گردند و اینگونه به شکل غیرمستقیم درخواست عفو خطاکاران امت حضرت مسیح رد می‌شود (مائده: ۱۱۶-۱۱۹).

وجه مشترک همه داستان‌ها در نگاه نخست، اشاره به پایان چند رویداد بزرگ و در عین حال، غم‌انگیز و تلخ است. پایان تعامل دو پیامبر بزرگ با مردمان زمانشان و نارضایتی آنها از امت‌هایشان، علی‌رغم اینکه در شمار موحدان بوده‌اند. پایان داستان دو برادر و پایان داستان بندگان ویژه الهی. در پرده دوم، همه داستان‌ها درباره کسانی است که اهل نعمت بودند و از طریق الطاف و یاری‌های

الهی، حجت بر آنان تمام شده و به مرحله اتمام نعمت رسیده‌اند، چه حواریون و به تبع آنان مسیحیان که مائده آسمانی دریافت کردند و چه یهودیان که خداوند آنان را در مراحل دشوار گوناگون یاری داده و پیامبرانی بزرگ به سویشان مبعوث نموده و چه فرزندان آدم که علاوه بر پیامبرزادگی، به مراسم قربانی ویژه برای تقرب به سوی خداوند فراخوانده شده‌اند. در پرده سوم، همه گروه‌ها به پایان راه رسیدند و با خطای نهایی که مرتکب می‌شوند، راهی برای جبران و بازگشت ندارند و موحذب‌بودن آنان نیز موجب نمی‌شود که خداوند آنان را مورد مؤاخذه قرار ندهد. چه یهودیانی که عذاب دنیایی چهل سال سرگردانی و از دست دادن پیامبری بزرگ را داشتند؛ چه قایل که برادرش را از دست داد و سخت نادم شد و نه راهی برای زنده کردن برادر داشت و نه راهی برای تقرب به پروردگار و چه عده‌ای از مسیحیان که با انحراف در عقیده، از بهشت الهی و رضایت او محروم شدند.

پیام مجموع این داستان‌ها انداز به مسلمانان است که از سویی نعمت بر آنان تمام شده است؛ چنانکه در آیه سوم همین سوره، بر اکمال نعمت آنان تصریح شده است و از سوی دیگر، فرصتی برای خطا و جبران آن ندارند و هر خطایی آنان را به وادی انحراف بی‌بازگشتی می‌برد که موجب محرومیت دنیوی و اخروی آنان می‌شود و از زاویه سوم، از آنان انتظار می‌رود: اولاً، همچون یهودیان از پیامبرشان نافرمانی نکنند و ثانیاً، همچون مسیحیان، پس از پیامبرشان دچار انحراف نشده و در مسیر اسلام حقیقی و آنچه که او بدان وصیت کرده است، عمل کنند تا دینشان نزد پروردگار مورد پذیرش قرار گیرد. در نتیجه، اگر در میان چهار نظریه تاریخ‌گذاری سوره مانده سرگردان باشیم و یا حتی هیچ قرینه‌ای برای تاریخ‌گذاری این سوره نداشته باشیم، از داستان‌های این سوره می‌توان به عنوان قرینه‌ای برای بیان آخرین سوره بودن سوره مائده بهره جست؛ زیرا داستان‌های این سوره بیانگر آخرین وصایا به امت مسلمان از طریق بیان سرگذشت عبرت آموز امت‌های موحّد قبلی است که طبعاً با آخرین برهه نزول قرآن و پایان دوران حیات پیامبر اسلام متناسب است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش تلاش شد تا رابطه متقابل تاریخ‌گذاری و داستان‌های قرآن از زاویه‌ای جدید ترسیم شود. بدین سان که گسستگی داستان‌های طولانی قرآن در سور مختلف یا روایت‌های کوتاه داستانی مکرر در یک سوره را با توجه به سیر نزول قرآن و تمرکز بر تاریخ‌گذاری هر سوره می‌توان تحلیل کرد. از یک سو، ارتباط قطعات داستانی را با اقتضائات زمان نزول آن سوره و شرایطی که پیامبر و مسلمانان در آن می‌زیسته‌اند، می‌توان بازسازی نمود. از سوی دیگر، می‌توان از وجه مشترک داستان‌های یک سوره، به عنوان یک قرینه در تخمین تاریخ‌گذاری آن سوره استفاده کرد و یا از سیر نزول داستان‌های پرتکرار پیامبران و تطبیق آن با شرایط مسلمانان، به مکی یا مدنی بودن سوره‌های حاوی داستان دست یافت.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

آقادیوستی، الهام. (۱۴۰۳). بازسازی تاریخی فضای تعامل پیامبر (ص) با اهل کتاب در مکه با تکیه بر آیات قرآن. رساله دکترا، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه اصفهان.

ابن ابی الحدید، عبد الحمید. (۱۳۷۵). جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید. محمود مهدوی دامغانی (مترجم)، نی. ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد. (۱۴۰۸). تاریخ ابن خلدون (دیوان المبتدأ والخبر فی تاریخ العرب و البربر و من عاصروهم من ذوی الشأن الأکبر). به کوشش خلیل شحادة، دار الفکر.

- ابن اثیر، عز الدین علی بن محمد. (۱۴۰۹). أسد الغابة فی معرفة الصحابة. دار الفكر.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر. (۱۴۲۰). التحرير و التنوير. مؤسسة التاريخ العربی.
- ابن عطیه، عبد الحق بن غالب. (۱۴۲۲). المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز. دار الکتب العلمیه.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمرو. (۱۴۰۷). البدایة و النهایة. دار الفكر.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمرو. (۱۴۱۹). تفسیر القرآن العظیم. به کوشش محمد حسین شمس الدین، دار الکتب العلمیه.
- ابن هشام، عبدالملک. (بی‌تا). السیرة النبویه. به کوشش مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شلبی، دار المعرفة.
- احمدنژاد، امیر و کلباسی، زهرا. (۱۳۹۷). سورة مائده (تاریخ‌گذاری، مفهوم‌شناسی و کیفیت نزول). بوستان کتاب.
- احمدنژاد، امیر و کلباسی، زهرا. (۱۳۹۶). بررسی تفسیری سیر تعامل پیامبر با اهل کتاب در مکه. مطالعات تفسیری، ۸ (۱)، پیاپی: ۲۹، ۱۹-۳۸.
- احمدنژاد، امیر؛ محمدزاده، عاطفه و کلباسی، زهرا. (۱۳۹۲). تحلیل عوامل مؤثر بر شکل‌گیری بیداری دینی از نگاه قرآن کریم با تکیه بر آیات انقلاب بنی اسرائیل علیه فرعون. در مجموعه مقالات همایش ملی قرآن کریم «انسان و جامعه»، مشهد مقدس: دانشگاه آزاد اسلامی، جلد دوم، صص ۵۰۱-۵۲۱.
- بتنونی، محمد لیب. (۱۳۸۱). سفرنامه حجاز. هادی انصاری (مترجم)، مشعر.
- بغدادی، علاء الدین علی بن محمد. (۱۴۱۵). لباب التأویل فی معانی التنزیل. به کوشش محمدعلی شاهین، دار الکتب العلمیه.
- بکری، عبد الله بن عبدالعزیز. (۱۴۰۳). معجم ما استعجم من اسماء البلاد و المواضع. به کوشش مصطفی سقا، عالم الکتب.
- بهجت‌پور، عبد الکریم. (۱۳۹۲). تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول). پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان. (۱۴۱۶). البرهان فی تفسیر القرآن. بنیاد بعثت.
- بی‌آزار شیرازی، عبد الکریم. (۱۳۸۸). باستان‌شناسی و جغرافیای تاریخی قصص قرآن. نشر فرهنگ اسلامی.
- بیضاوی، عبد الله بن عمر. (۱۴۱۸). أنوار التنزیل و أسرار التأویل. به کوشش محمد عبد الرحمن المرعشلی، دار احیاء التراث العربی.
- ثعلبی، احمد بن ابراهیم. (۱۴۲۲). الكشف و البیان عن تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العربی.
- جابری، عابد. (۲۰۱۰). فهم القرآن الکریم. مرکز دراسات الوحدة العربیه.
- جوان آراسته، حسین. (۱۳۸۰). درسنامه علوم قرآنی. بوستان کتاب.
- جوینی، امام الحرمین ابراهیم بن محمد. (۱۳۹۸). فراند السمطین. مؤسسة المحمودی.
- حدادپور جهرمی، محمدرضا. (۱۳۹۴). شهادت حضرت زهرا در منابع اهل سنت. میلغان، ۱۷ (۱)، پیاپی: ۱۸۸، ۲۸-۳۷.
- حسام السلطنه، مراد میرزا. (۱۳۷۴). سفرنامه مکه. رسول جعفریان (مترجم)، مشعر.
- خامه‌گر، محمد. (۱۳۸۶). ساختار هندسی سوره‌های قرآن. سازمان تبلیغات اسلامی.
- دروزه، محمد عزة. (۱۳۸۳). التفسیر الحدیث. دار احیاء الکتب العربیه.
- دروزه، محمد عزة. (بی‌تا). سیرة الرسول، صور مقتبسة من القرآن الکریم. الکتب العصریه.
- دولتی، کریم؛ جمالی، حامد و قاسمی، مرتضی. (۱۳۹۳). کشف سرزمین قوم عاد از منظر قرآن و باستان‌شناسی. قرآن و علم، ۲۸ (۲)، پیاپی: ۱۴، ۱۳۷-۱۶۰.
- زهمخشی، محمود بن عمر. (۱۴۰۷). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. دار الکتب العربی.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. (۱۴۲۷). الملل و النحل. مؤسسه علمی.
- صادقی تهرانی، محمد. (۱۳۶۵). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن. انتشارات فرهنگ اسلامی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۷۴). تفسیر المیزان. سیدمحمدباقر موسوی همدانی (مترجم)، دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. به کوشش محمدجواد بلاغی، ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۵۲). تاریخ طبری. به کوشش ابوالقاسم پاینده، بنیاد فرهنگ ایران.
- عارف کشفی، سید جعفر. (۱۳۹۵). رسول خدا(ص) و یهود. دانشگاه ادیان و مذاهب.
- عاملی، سیدجعفر مرتضی. (بی‌تا). الصحیح من سیرة النبی الاعظم. سحرگاهان.
- عبد المقصود، عبد الفتاح. (۱۳۹۱). الامام علی بن ابیطالب. سیدمحمد مهدی جعفری و سیدمحمد طالقانی (مترجمان)، شرکت سهامی انتشار.
- عیاشی. محمد بن مسعود. (۱۳۸۰). کتاب التفسیر. تحقیق: سیدهاشم رسولی محلاتی. چاپخانه علمیه.
- عبده، محمد و رضا، محمد رشید. (۱۹۹۰). تفسیر القرآن الحکیم (المنار). الهیئة المصریه العامة للکتاب.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰). مفاتیح الغیب. دار احیاء التراث العربی.
- فضل الله، سیدمحمد حسین. (۱۴۱۹). تفسیر من وحی القرآن. دار الملائک.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۴۱۵). تفسیر الصافی. مکتبه الصدر.
- قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. ناصر خسرو.
- کلباسی، زهرا. (۱۳۹۷). نظریه نزول پیوسته آیات در سوره‌های قرآن کریم. رساله دکترا، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه اصفهان.

- کلباسی، زهرا و احمدنژاد، امیر. (۱۳۹۷). خوانشی نو از دو مفهوم نفاق و هجرت در سوره عنکبوت با تکیه بر نزول پیوسته این سوره در مکه. مطالعات تفسیری، ۹(۳)، پیاپی: ۱۶۹-۱۹۰.
- کلباسی، زهرا و احمدنژاد، امیر. (۱۳۹۴). آخرین نزول؛ مانده یا توبه؟ رهیافتی جدید به مسئله آخرین سوره نازل شده قرآن کریم. پژوهش‌های قرآنی، ۲۰(۳)، پیاپی: ۷۶، ۸۶-۱۱۱.
- معرفت، محمدهادی. (۱۴۱۵). التمهید فی علوم القرآن. مؤسسة النشر الاسلامی.
- ملاحویش آل غازی، سیدعبد القادر. (۱۳۸۲). بیان المعانی. مطبعة الترقی.
- نکونام، جعفر. (۱۳۸۰). درآمدی بر تاریخ‌گذاری قرآن. هستی‌نما.
- واحدی نیشابوری، علی بن احمد. (۱۴۱۱). اسباب نزول القرآن. به کوشش کمال بسیونی زغلول، دار الکتب العلمیه.
- واقدی، محمد بن عمر. (۱۳۶۹). مغازی، تاریخ جنگهای پیامبر. محمود مهدوی دامغانی (مترجم)، مرکز نشر دانشگاهی.

References

Holy Quran

- Abduh, Mohammad, & Rashid Reza. (1990). *Al-Quran al-Hakim (Al-Manar)*. Egypt: Egyptian General Book Authority. [In Arabic]
- Abdul Maqsoud, Abdul Fattah. (2012). *Imam Ali ibn Abi Talib*. Seyyed Muhammad Mahdi Jafari and Seyyed Mahmoud Taleqani, Joint Stock Publishing Company. [In Persian]
- Ahmadnezhad, Amir, & Kalbasi, Zahra. (2017). An interpretive study of the Prophet's interaction with the People of the Book in Mecca. *Interpretive Studies*, 8 (1), 19-38. [In Persian]
- Ahmadnezhad, Amir, & Kalbasi, Zahra. (2018). *Surah Al-Ma'idah (Historicalization, Conceptology and Quality of Revelation)*. Qom: Bostan Kitab. [In Persian]
- Ahmadnezhad, Amir, Mohammad zadeh, Atefeh, & Kalbasi, Zahra. (2013). Analysis of factors affecting the formation of religious awakening from the perspective of the Holy Quran, relying on the verses of the revolution of the Israelites against Pharaoh. *National Conference on the Holy Quran "Man and Society"*, Volume 2, Islamic Azad University, Mashhad. pp. 501- 522. [In Persian]
- Al-Juwaynī. 'Abd al-Malik. (2019). *Fara'id al-Samteen*. Al-Mahmoudi Foundation. [In Arabic]
- Al-Tabari. Muhammad bin Jarir. (1973). *Al-Tabari History*. Abolghasem Payandeh, Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Persian]
- Ameli, Seyyed Jafar Murtaza. (n.d.). *The Authentic Biography of the Prophet Muhammad*. The Greatest of the Nights. [In Arabic]
- Aqadoosti, Elham. (2024). *Historical reconstruction of the Prophet's interactive space with people of the Book Focusing on Quran verses*. Ph.D. Thesis. University of Isfahan. [In Persian]
- Aref Kashfi, Jafar. (2016). *The Messenger of God (pbuh) and the Jews*. University of Religions and Sects. [In Persian]
- Ayyashi. Muhammad bin Masoud. (2000). *Al-Ayyashi Interpretation*. Seyyed Hashem Rasouli Mahallati. Tehran: Elmiyeh Printing House. [In Persian]
- Baghdadi, Ala' al-Din Ali bin Muhammad. (1994). *Lobaab Al-Taavil* (edited by Muhammad Ali Shahin). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Bahjatpour, Abdolkarim. (2013). *Descending interpretation (in descending order)*. Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Bahrani. Seyed Hashem. (1995). *Al-Burhan commentary of Al-Quran*. Tehran: Be'sat Foundation. [In Persian]
- Bakri. 'Abdullah bin 'Abd al-'Aziz. (1992). *Dictionary of obscure names of countries and places* (edited by Al-Saqqa, Mustafa). Beirut: Book World Publishing. [In Arabic]
- Betnoui, Mohammad Labib. (2002). *Travelogue of the Hejaz*. Hadi Ansari, Mash'ar. [In Persian]
- Biazar Shirazi, Abdolkarim. (2009). *Archaeology and Historical Geography of the Stories of the Quran*. Islamic Culture Publishing. [In Persian]
- Darvazeh. Mohammad Ezzat. (1963). *Al-Tafsir al-Hadith (Arrangement of Surahs according to the Revelation)*. Dar Ihya Al-Kutub Al-Arabiya. [In Arabic]

- Darvazeh. Mohammad Ezzat. (n.d.). *Biography of the Prophet, may God bless him and grant him peace: Images taken from the Holy Qur'an*. Beirut: Modern Library. [In Arabic]
- Dolati, Karim, Jamali, Hamed, & Ghasemi, Morteza. (2014). Discovering the Land of the 'Ad Tribe from the Perspective of the Quran and Archaeology. *Quran and Science*, 8 (2), No. 14, 137-160. [In Persian]
- Faiz Kashani. Mollah Mohsin. (1994). *Al-Safi Interpretation*. Tehran. Al-Sadr Publications. [In Arabic]
- Fakhr Razi. Muhammad bin Umar. (1999). *Al-Kabir Interpretation*. Arab Heritage Revival House. [In Arabic]
- Fazlollah, Seyyed Mohammad Hussein. (1998). *Men Wahy Al-Quran*. Beirut: Dar al-Malak Publishing. [In Arabic]
- Haddadpour Jahromi, Mohammad Reza. (2015). The Martyrdom of Hazrat Zahra in Sunni Sources. *Moballegban*, (1), serial: 188. [In Persian]
- Hosam al-Sultanah, Murad Mirza. (1995). *Mecca Travelogue* (translated by Rasool Jafarian). Masha'ar. [In Persian]
- Ibn Abi'l-Hadid. Abdul Hamid. (1996). *The role of history in the commentary of Nahjul-Balagha by Ibn Abi al-Hadid*. Mahmoud Mahdavi Damghani. Nay Publishing. [In Persian]
- Ibn 'atiyyah. Abd al-Haq Ghalibâl. (2001). *Al-Muh'arr al-Wajis al-Tafsir al-Qa'at al-Aziz*. Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah. [In Arabic]
- Ibn al-Athir. Izz ad-Din Ali bin Mohammad. (1988). *Usd al-ghabah fi marifat al-Saḥabah*. Dar al-Fakr. [In Arabic]
- Ibn Ashour. Mohammed bin Taher. (1999). *Al-Taarih and Al-Tunvir*. Beirut: Arab History Institute. [In Arabic]
- Ibn Hisham. Abd al-Malik. (n.d.). *Al-Sirah al-Nabawiyyah (Ibn Hisham)*. Mustafa Al-Saqa. Ibrahim Al-Abiary. and Abdel-Hafiz Shalaby. Dar Al-Ma'rifa. [In Arabic]
- Ibn Kathir al-Dimashqi. Isma'il ibn Umar. (1986). *al-Bidaya wa'l-Nihaya*. Dar al-Fakr. [In Arabic]
- Ibn Kathir al-Dimashqi. Isma'il ibn Umar. (1998). *Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm*. Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah. [In Arabic]
- Ibn Khaldun. 'Abd Al-Rahman bin Muhammad. (1987). *Muqaddimah of Ibn Khaldun*. Khalil Shehadeh. Dar al-Fakr. [In Arabic]
- Jaberi, Mohammed Abed. (2010). *Understanding the Holy Quran*. Arab Unity Studies Center. [In Arabic]
- Jawan Arasteh, Hossein. (2001). *Textbook of Quranic Sciences*. Qom: Boostan Ketab. [In Persian]
- Kalbasi Ashtari. Zahra. (2018). Continuous descent theory of verses in the chapter in Holy Quran. Ph.D. Thesis, University of Isfahan. [In Persian]
- Kalbasi, Zahra, & Ahmadnezhad, Amir. (2015). The Last Revelation: Marriage or Repentance? A New Approach to the Issue of the Last Surah Revealed in the Holy Quran. *Scientific Journal of Quranic Research*. 20(76). [In Persian]
- Kalbasi. Zahra, & Ahmadnezhad, Ahmad. (2018). A new reading of the interpretation of the two concepts of hypocrisy and migration in Surah Al-Ankabut, focusing on the continuous revelation of this Surah in Mecca. *Journal of The Holy Quran And Islamic Texts*, 9(35), 169-190. [In Persian]
- Khamehgar, Mohammad. (2007). *Geometric Structure of the Surahs of the Quran*. Islamic Propaganda Organization. [In Persian]
- Marafet. Muhammad Hadi. (1994). *Al-Tamheed fi 'Ulum al-Quran*. Qom: Al-Nashar al-Islami Institute. [In Arabic]
- Mulla Huwaysh Al-Ghazi, Abdul Qadir. (1962). *Bayan Al-Ma'ani*. Al-Tarqi Press. [In Arabic]
- Nekonam, Jafar. (2000). *An Introduction to the Dating of the Quran*. Tehran: Hastinameh. [In Persian]
- Qortobi. Mohammad bin Ahmad. (1985). *Al-Jame'a-Ahkam al-Quran*. Tehran: Nasser Khosrow Publication. [In Persian]
- Saalabi. Ahmad bin Ibrahim. (1422). *Al-Kashf va al-Bayan 'an Tafsir al-Quran*. Beirut: Dar Ehya Al-Tarath Al-Arabi. [In Arabic]
- Sadeghi Tehrani. Mohammad. (1986). *Al-Furqan al-Taqsir al-Quran al-Quran*. Qom: Islamic Culture Publishing. [In Persian]
- Shahrestani. Muhammad bin Abdul Karim. (2006). *Al-Millal wa al-Nihal*. Al-Aalami Foundation. [In Arabic]
- Tabarsei. Fazl bin Hassan. (1993). *Assembly of the Al-Bayan Fa Tafsir Al-Quran*. Mohammad Javad Balaghi. Tehran: Nasser Khosro Publishing House. [In Persian]
- Tabatabaei. Seyyed Mohammad Hussein. (1995). *Al-Mizan Interpretation*. Mohammad Baqir Mousavi al-Hamdani. The Teachers' Community of Qom Seminary. [In Persian]
- Wahedi Neishbouri, Ali bin Ahmad. (1990). *Reasons for the Revelation of the Qur'an*. Kamal Basyouni Zaghloul, Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah. [In Arabic]
- Waqdi, Muhammad bin umar. (1980). *Maghazi, History of the Prophet's Wars*. Mahmoud Mahdavi Damghani, Tehran: University Publishing Center. [In Persian]

Zamakhshari. Mahmoud bin Umar. (1953). *The Development of the Reality of the Interpreting of Al-Quran*. Beirut: Dar Al-Ma'rafa. [In Arabic]